

Марек Матјанка (Полска)
Докторска Школа по хуманистички науки
Јагелонски Универзитет во Краков
е-пошта: marek.matyjanka@doctoral.uj.edu.pl
орцид: 0000-0003-3030-5940

СКОПЈЕ ОД ВНАТРЕ: ДОМАШНИОТ ПРОСТОР И ОБЛИКУВАЊЕТО НА СЕКОЈДНЕВИЕТО

Апстракт: Текстот претставува етнографска и аналитичка студија за секојдневниот живот и домашните ентериери во Скопје, разработена преку повеќегодишни теренски истражувања. Авторот ги истражува становите како материјални и социјални простори во кои се пресликуваат пошироките урбани, класни, етнички и културни процеси во постсоцијалистичка Македонија. Низ детални набљудувања, разговори и анализи на предмети, навики, ритуали и општествени практики, текстот ја прикажува динамиката на живеењето како релациска мрежа составена од човечки и нечовечки актери, општествени инфраструктури, материјални објекти и историски контексти. Етнографската перспектива покажува дека домашниот простор е истовремено место на интимност, идентификација и отпор, но и точка каде се пресекуваат прашањата на класа, вкус, модерност, престиж, миграција и секојдневна политичка економија. Посебно внимание е посветено на влијанието на топлината, комуналната инфраструктура, неформалните мрежи („врски“), пазарната трансформација, естетските класи, како и улогата на социјалните медиуми во хомогенизацијата на ентериерите. Текстот покажува дека анализата на домовите претставува клуч за разбирање на современите урбани процеси и на секојдневните стратегии на преживување, адаптација и значењесоздавање во Скопје.

Клучни зборови: домашен ентериер; Скопје; секојдневие; етнографија; материјалност; класа; вкус; постсоцијализам; антропологија на домот; миграција; престиж; урбани трансформации; културни практики; нечовечки актери.

Вовед

Откако почнав да се занимавам со докторскиот проект посветен на ентериерите на скопските станови, почнав да доаѓам во Скопје сè почесто и да останувам подолго. Моето теренско истражување се состои во тоа внимателно да набљудувам како живеат жителите на македонската престолнина – однатре. Мислам дека оваа идеја, барем делумно, произлезе од фактот што веќе е многупати

пишувано за она што се гледа во Скопје „однадвор“– и тоа од најразлични перспективи. Еден од највпечатливите примери секако е реконструкцијата на градот по земјотресот во шеесеттите години на 20 век, како и неговата понатамошна, грандиозна архитектонска преродба позната под името „Проект Скопје 2014“.

Немам сомнеж дека овие огромни трансформации, особено во толку краток временски период, се плодна и повеќеслојна тема за интерес на многу дисциплини. Посебни студии се посветени и на објектите на бруталистичката архитектура и на новоподигнатите споменици. Но мене, сè уште ме следеше љубопитноста за она што останува невидливо однадвор – за ентериерите на скопските станови.

Тука сè уште живеат луѓе кои се сеќаваат на времињата кога по земјотресот престолнината се претворила во купишта урнатини. Оттогаш Скопје примило стотици илјади нови жители – кои и понатаму доаѓаат од селата и од малите градови во потрага по подобар живот. Меѓу нив не се само Македонци или Албанци, туку и Роми, Торбеши или Косовари. Граѓани со различна чувствителност и културен багаж, различни вери и азбуки. Затоа, Скопје – денес современа метропола – е идеално место за да се согледа како во рамките на еден град коегзистираат различни генерации, општествени класи и етнички заедници.

Моето истражување го замислувам и како некаква хроника или алтернативна историја на градот и неговите жители. Но, во исто време, и како биографија на предметите (Appadurai 1988; Korytoff 2005), кои ги разбираам како рамноправни и активни учесници во интеракцијата со луѓето. Бидејќи и самите станови, и материјалната култура, сведочат за општествените промени – за историјата и за траекторијата на претставите за тоа што е пожелно и привлечно.

Од дрвените парчиња мебел со резбани орнаменти во готски стил, преку бидермаерските витрини и масите со инкрустации од црвен мермер со кои се опкружувале богатите скопјани во XX век (Кацева, Христова, и Ѓорѓиовска 2006: 303–304), до едноставниот и унифициран мебел од југословенско производство. Од емоционалната естетика на постмодерниот еkleктицизам, до минималистичките, бели, компактни ентериери со лесен мебел од ИКЕА (ИКЕА) и телевизори со рамни екрани во станите на современата средна класа.

Овој поедноставен развоен лак може да биде добра илустрација не само на минувањето на времето, туку и на преминот од цврста кон течна модерност – премин што ја одразува новата врска меѓу етиката и естетиката, различна од онаа во социјализмот.

Благодареејќи на анализата на ентериерите на станите и на елементите од нивната опременост, можат да се реконструираат и мошне конкретни општествени промени што го обликуваат секојдневниот живот. На пример, телевизорот со рамен екран, закачен на ѕидот како слика, го определува начинот на кој го користиме не само дневниот простор, туку и целиот дом. Влијае врз тоа како се однесуваме едни кон други, како јадеме, седиме, се гледаме, па дури и врз распоредот на останатиот мебел во просторијата.

Тука се гледа и јасната поделба меѓу приватната и јавната сфера, како и менливото значење на самата приватност и еволуцијата на општествените врски. Станот го одразува формирањето на современото семејство — на пример, промената на улогата и позицијата на жените (Јасуно 2007: 32) или издвојувањето на детството преку просторната сепарација на децата и возрасните.

Начинот на уредување на домашниот ентериер и распределбата на просториите го пресликува системот на норми и вредности на една култура, како и специфичностите на нејзините општествени односи (Orszulak-Dudkowska 2012: 191). Домот е место на конструирање класни, етнички и расни идентитети — простор на преговори и отпор, но и на притисок. Начинот на живеење нè позиционира во светот: тој може да биде извор и на ограничувања и на можности.

Просторот на живеење може да го услови целокупниот човечки живот преку начинот на кој се задоволува потребата за домување — преку кирија, кредит, сопственост или живеење на повеќе семејства под ист покрив. Затоа токму домот станува клучно место за истражување на современоста. Како што забележува Даниел Милер: „тешко е да се замисли иднината на антропологијата што се исклучува од местото каде што се случува најголемиот дел од она што е навистина важно за луѓето (Miller 2001: 1).“

Теренски истражувања

Во овој текст би сакал накратко да ја претставам историјата на моите теренски истражувања. Поради ограничениот простор, ќе изложам само дел од набљудувањата и извадок од моите белешки. Тие имаат послободна и спонтанa форма – мисли кои понекогаш се насочуваат кон детаљ, а потоа кон теорија или апстракција. Мислам дека токму оваа променлива и испреплетена структура на премини меѓу нив, добро го одразува она што самиот почнав да го разбираам – дека внатрешноста на македонските (или кои било други) домови не можат да се разберат без поширок контекст на локалната култура.

Како што забележува Бруно Латур, антропологијата е особено погодна за тоа, бидејќи „доволно добро се снаоѓа со фаќање на сè одеднаш (Latour 1993: 14)“. Како пример тој го наведува описот на антропологот Филип Дескола на едно племе од регионот на Амазонија, кој во една секција го опишува на следниов начин: „дефиницијата на силите во игра; поделбата на власта меѓу луѓето, боговите и не-луѓето; процедурите за постигнување договори; врските меѓу религијата и власта; предците; космологијата; правата на сопственост; таксономиите на растенијата и животните (Latour 1993: 14)“.

Поради великодушностa и распространетоста на македонскиот обичај на пречекување гости, посетите во приватни домови беа вистинско задоволство. Често љубезноста и топлината на домаќините ме оставаа збунет. Се случуваше да си заминам од тие посети даруван со подароци – нахранет и напоен – со уверувања

дека можам да дојдам кога сакам, и дека што и да ми затреба во Скопје, „ќе се среди“ – доволен е само еден повик. Особено затоа што, како што еднаш слушнав, жената-домаќинка треба *да се оџсрами*, да послужи нешто на маса. Така пред мене завршуваа мезе и ракија. Или пиво и грицки. Месо, сирења, зеленчук, леб и пепелник.

Мажите тогаш правеа свој патријархален наклон кон поделбата на родовите улоги и подаваа таканаречено „машко мезе“, кое се разликува од обичното по дебелината на парчињата, по помалата внимателност и по брзината на сервирање.

Од друга страна, домот во македонската култура е речиси осветено место – чувано, интимно, најважно. Не е баш лесно да се влезе во домот на непознати луѓе. Во повеќето случаи влегував по препорака – преку познајници – а потоа, понатаму, според методот на „снежна топка“.

Меѓу оние што ги посетив за време на теренските истражувања, имаше и мои долгогодишни пријатели. Нашата блискост на крајот достигна степен каде што имав сопствен пар клучеви од еден стан, а во друг можев слободно да се послужам од фрижидерот.

Поголемиот дел од луѓето ги запознав токму во текот на истражувањата. Убеден сум дека тоа што бев странец, на некој начин го оправда или ублажи овој необичен карактер на мојот интерес. Иако секогаш се трудев најдобро да ги објаснам целите на мојот проект – а некои домаќини навистина добро ме разбираа – чувствував дека не секогаш звучев убедливо. Некои се загледуваа во сопствениот дом како да го гледаат за првпат, па слегнуваа со раменици и ми објаснуваа таволошки: „дом како дом“.

Секој мој разговор изгледаше поинаку. Пред сè поради степенот на блискост и квалитетот на меѓучовечкото разбирање. Сценариото никогаш не беше строго одредено. Всушност, мислам дека тешко би можел да ги наречам интервјуа – повеќе наликуваа на слободни разговори. Иако имав основен сет прашања и се обидував да го задржам дијалогот во рамките на моите интереси, најчестите дигресији се однесуваа на политиката. Тие се преплетуваа со речиси ритуални поплаки или анегдоти, преку кои моите соговорници се обидуваа да ми приближат со што се соочуваат секојдневно. Моите очекувања ги прилагодував секојпат според ритамот и општото расположение.

Различна беше и должината на средбите – од најмалку два часа, до повеќекратни средби на кои постепено можев подобро да го запознам нивниот живот.

Најважно ми беше лично да ја доживеам внатрешноста на тие станови – нивните мириси, светлина и атмосфера, удобноста, просторот. Но во многу случаи посетите беа и физички и психички исцрпувачки. Вниманието и концентрацијата што сакав да им ги посветам на соговорниците морав да ги делам со сопствените размислувања, учтивоста, тактот и потребата за дружење.

Никогаш не ги снимав разговорите, иако често водев белешки. Фотографска документација правев само кога чувствував дека домаќините нема да имаат ништо

против и со нивна дозвола. Но поважно ми беше жителите самите да направат фотографии од своите домови. Верувам дека на тој начин тие слики имаат најголема дијагностичка вредност – затоа што ќе ми покажат токму тоа што тие самите го сметаат за вредно да се покаже. Вкупно посетив 21 дом.

Времето меѓу следните посети го користев и за разгледување на понудата во продавниците за мебел. Листав каталози и разговарав со продавачите. Ги набљудував изложите на продавниците со додатоци за уредување на домот. Или, едноставно, се препуштав на широко разбраното нурнување во локалниот колорит и ритамот на различните градски маала.

Антропологија на секојдневието

Кога пристигна средината на мај, тревниците, грмушките и полињата околу Скопје сè уште ја имаа бојата на зеленилото. Потоа го почувствував мирисот на липите — толку интензивен како никогаш дотогаш. Наскоро, прочуеното македонско сонце ќе ја исцица секоја капка живот од растенијата, оставајќи зад себе само суви прачки, сламки и огорчени грмушки. Листовите ќе почнат да паѓаат. Светот ќе почне да личи на изгорен филм. Зеленилото ќе премине во избледено жолто и кафено. Ќе изгледа како брановидна планета покриена со нешто што наликува на груба волна или на подлога од кокосови влакна. Понекогаш ќе се гледа чад како се издига над планините од запалените шуми. А понекогаш огнот ќе се спушта кон градот по падините што го опкружуваат Скопје.

Во јули луѓето ќе почнат да се движат побавно. Или воопшто нема да се движат. Ќе престанат да излегуваат од домовите. Средновечни мажи, во избледени маици и папучи, ќе седат молчејќи, речиси без да гестикулираат, за да не трошат непотребна енергија. Ќе ги набљудувам понекогаш како играат шах во Карпош или дремат со лименка „скопско“ меѓу нозете, седнати на клупи и столчиња во маалската сенка, пред некоја од обложувалниците што се викаат АПЕКС (АРЕХ) или МОЦАРТ (MOZZART). Можеби сонувајќи на јаве за златното правило: „Пиј си тутун, пиј си кафе, азното само ќе си дојде.“ Продавачите на лубеници покрај патот ќе заспиваат на стари каучи, гледајќи нешто на телефоните.

Во август може да се добие впечаток дека половина град се преселил во Охрид. Или во Грција. Во Карпош — тишина и празнина до таа мера што рано наутро, низ отворениот прозорец, се слуша традиционалното пеење на муџезинот, измешано со современото ржење на мотор, со кој некој млад „гасер“ брза некаде. На Пластичарска, надворешната лента покрај дуќаните, која теоретски е наменета за сообраќај, а во практика служи како паркинг, ќе се наполни со скапи автомобили на печалбари со германски и швајцарски табели. Ќе дојдат на свадби, летни одмори или на сунет. А можеби на сè тоа заедно — и притоа ќе понесат цел багажник тегли со зимница.

За време на мојот неколкумесечен престој во летото 2025 година, пред сè сфатив дека овој град не е никаква „машина за живеење“ туку жив организам. Со него мора да се договараш, да му се предаваш, да преговараш и да се приспособуваш. Сè појасно стануваше дека ниту еден ентериер не може да постои онака како што постои, без да се земе предвид контекстот — она што е надвор. Жештината стана опиплив доказ за тоа.

Затоа во опсегот на моите интереси, се најдоа секојдневните практики испреплетени со материјалноста – предметите, објектите, артефактите. Нивниот општествен потенцијал, секако, може да се укаже на многу начини, но повторно: улогата на материјалните добра како оние што го „очовечуваат“ секојдневието не се темели на „дидактички“ предмети создадени со цел да пренесуваат вредности, идеи или норми на одредена заедница. Таа се остварува пред сè преку секојдневните, прозаични предмети што го создаваат материјалниот контекст на нашиот живот. Токму креветите, масите, приборот за јадење или ламбите го обликуваат нашето општествено живеење многу повеќе отколку знамињата, спомениците, грбовите или учебниците по историја. Како што тврдеше Ернесто Роџерс, внимателното набљудување на една лажица за супа може да ни открие многу за градовите што ги издигнало општеството кое ја произвело.

Антропологијата на секојдневието, според тоа, ни покажува дека нашите идентитети не се обликувани од големи, апстрактни идеи, туку од секојдневните дејства и баналните предмети. Економијата ја разбираме преку купувањето, урбаниот простор – преку секојдневното движење низ него, а националниот идентитет – преку мали ритуали и кулинарски практики. Уште повеќе, Тим Еденсор смета дека „националниот идентитет се наоѓа токму во она што е ‘банално‘ и секојдневно“ (според Jewdokimow 2011: 51). Според неговата концепција, индивидуалните или семејните практики се легитимираат и трајно се воспоставуваат преку нивната проверливост на локално ниво – во рамките на маалото или на заедницата. Следниот чекор, пак, е надлокалното ниво, кое ги стабилизира и утврдува овие практики во рамките на националното имагинарно. Токму овој процес на повторување го обликува културно условениот „здрав разум“, односно „општото чувство дека така е и така треба да биде“ (според Jewdokimow 2011: 52).

Затоа, меѓу членовите на дадена култура препознатливи стануваат практики што, на прв поглед, изгледаат многу партикуларни или чудни. На пример, чување презла во тегла од нескафе (Nescafe), или магдонос во кутија од сладолед. Во истиот ред се вбројува и крпата префрлена преку рерната. Таа, заедно со уште неколку елементи, се вклучи во сликата на „типичен полски дом“ изградена според истражувањето „*Полско секојдневие*“. Меѓу нив беа и крпата за отпадоци под мијалникот, барем еден сид во боја различна од бела, магнетите на фрижидерот, сидниот календар или кесата во која се собираат други кеси.

Моите македонски соговорници, пак, често се сеќаваа на обичајот да се украсува телевизорот со чипкана салвета, како и на бројните анегдоти за разочарувањето што следувало кога ќе се отвори кутија од сладолед, а внатре – само сарма. Најсилната потврда на тезата на Еденсор за „општото чувство дека така е и така се прави“ ја добив кога прашав еден од моите соговорници – човек

на четириесет и нешто години – зошто ги покрива чистите садови на сушачот со кујнска крпа. Иако прво се обиде да ја рационализира постапката (заштита од прашина, побрзо сушење), на крај само рече: „Не знам, сите така прават!“ Деталите на секојдневието, навистина, често се толку очигледни што, одвнатре гледано, стануваат речиси невидливи.

***

Примерот со собирањето пластични кеси можеби е еден од најраспространетите обичаи во домовите што ги посетив. За неговата важност сведочи и тоа што некои од моите соговорници имаа дури и посебен сад за пластични кеси од ИКЕА (IKEA) или барем знаеја за него. Практиката на собирање еднократни кеси може да се оправда од повеќе гледишта: еколошко – во рамките на рециклирањето и повторната употреба, на пример, како кеси за губре, или како последица на одредено сеќавање на културата на оскудица или современа удобност што овие пластични кеси можат да ја симболизираат.

Самиот гест на пакување на купените производи во еднократни кеси, особено меѓу продавачите на скопските пазари, изгледаше дека има и естетско-морален карактер. На пример, кога купив диња на пазар и одбив да ја ставам во кеса, продавачката на почетокот се согласи. Но на крај не можеше да се воздржи од сопствената претстава: „Не е убаво“, рече таа, пакувајќи го мојот плод во пластична кеса. Овој израз може да се преведе како „не е убаво“ и во естетска и во морална смисла – нешто што би зборувало лошо за неа како за личност што нуди услуга.

Слична судбина во Скопје имаат и петлитарските шишиња за вода, кои најчесто се купуваат поради тврдата вода од градскиот водовод, штетна за апарати како што се кафематите. Истите шишиња често инспирираат народни, импровизирани решенија: се користат како садови во кои се собира водата што капе од клима-уредите, а сум ги видел и како потпора за мрежи над насадите на домати.

Вреди да се забележи дека судбината на натрупаното количество (не само) пластичен отпад претставува сериозен проблем – една од клучните теми на годинашната дебата меѓу кандидатите за градоначалник на Скопје. Според податоците на Еуростат¹, нивото на рециклирање на комунален отпад во Македонија е меѓу најниските во Европа. Со неформално собирање пластика се занимаваат претежно Ромите. Според процените од 2019 година, тоа може да бидат и до пет илјади лица, кои претставуваат клучна алка во процесот на рециклирање на 70–90 проценти од материјалите што завршуваат во повторна обработка (Gjorgjioska, Mojsoska 2019). Собирањето отпад за продажба станува така егзистенцијална нужност – понижувачка форма на заработка. Самото складирање на отпадот околу станбените згради – особено во населбата Шуто Оризари – директно влијае врз здравјето и безбедноста на жителите и ги принудува да ја приспособат својата приватна средина во магацински простор.

¹ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Waste_statistics

На тој начин, градските комунални обврски се префрлени врз етничко малцинство кое истовремено претставува и најниска социјална класа во структурата на Скопје. Како последица на тоа, Ромите се принудени на понижувачка и слабо платена работа, која пак го одржува нискиот општествен статус на средината во која живеат.

Слика 2. Шуто Оризари, пластични шишиња наменети за собирање

Проблемот со управувањето со отпадот во Скопје може да послужи како пример за реакција „насочена кон државата поради нејзината неспособност да обезбеди услуги кои во времето на социјализмот се сметаа за нешто што се подразбира (Humphrey and Mandel 2002: 3)“ – пример за тоа како нефункционалните јавни институции довеле до сè поголема рамнодушност кон квалитетот на заедничкиот простор. Ливчиња со предупредувања за да не се фрла ѓубре низ прозорец забележав и во Аеродром и во Чаир. Самиот однос што луѓето го заземаат кон проблемот со остатоците и со отпадот станува јасна илустрација на класната стратификација.

Според моите набљудувања, проеклошкиот пристап најчесто го застапуваат лица со повисок социјален капитал, кои главно потекнуваат од образованата средна и повисока класа. Токму тие, според начелата на современата „еколошка свест“, водат грижа за животната средина, рециклирањето и одговорната потрошувачка.

Меѓу претставниците на овие општествени слоеви забележав, исто така, дека и самата потрошувачка на вода – ресурс што во градот го обезбедува истото комунално претпријатие – може да се разликува во пракса и да сведочи за класна

дистинкција. Образложението за користење филтер-ѓезви за вода беше истовремено грижата за животната средина, здравјето и вкусот.

***

Ме интересира, значи, начинот на кој се доживува интимниот, приватниот простор и процесите на неговата организација, кои се поврзани со многу фактори: културниот капитал и индивидуалните диспозиции, системот на уверувања, родовата култура, куповната моќ и така натаму. Сè што, на крајот на краиштата, се крие под поимот „општествено“ (религиозни табуа, мода, родови поделби, елементи на традицијата или суеверија) е испреплетено со материјалната сфера како нејзин надворешен израз. Бидејќи „(...) дури и навидум невиното избирање и подредување на мебелот во домот — претставува сведоштво за нашата личност и имагинација. Накратко, тоа е начин на надворешно изразување на нашиот внатрешен живот, нашата интериорност (Tang 1998: 73)“. Истовремено, врз основа на анализата на тој мебел може да се утврди позицијата на неговиот сопственик во рамките на класната структура или неговото богатство во културен капитал.

Во мојот докторски проект, би сакал пред сè да прикажам во што се состојат разликите во стилот, уредувањето, секојдневните практики и организацијата на домашниот простор меѓу претставниците на различни религии и општествени класи, бидејќи — како што покажуваат меѓукултурните и компаративните истражувања за секојдневниот живот — начинот на кој луѓето го организираат просторот, им придаваат вредност на предметите и ги дефинираат општествените односи, ја обликуваат и самата основа на поими како чистота и нечистотија. Затоа, повикувањето на популарната изрека: „кажи ми како ти е уреден домот, и ќе ти кажам кој си“ бара извесна претпазливост — ќе можам да ти кажам само тогаш, кога ќе знам што е норма за различните средини, на тоа место и во тоа време.

Естетски класи

Важен момент во историјата на Македонија претставуваше политичката трансформација, чија последица беше реорганизацијата на класната структура. Таа сè појасно почна да се преклопува со етничките категории. Албанците се збогатија преку сопственото претприемништво, но и благодарение на економската миграција (уште за време на социјализмот) или на парите што се испраќаа од странство. Благодареејќи на тоа, тие почнаа да уживаат сè подобра економска положба.

Појавата на новозбогатени групи, кои го манифестираа својот скок на класната скала преку покажување луксузни материјални добра — како што пишува Василики П. Неофотистос (2010: 885) — од многу Македонци беше препознаена како вклученост во нелегални активности, како што се трговијата со жени, оружје и дрога. Како резултат на врските меѓу мафијата и „преголемата улога на гламурот во постсоцијалистичките општества (Holleran 2014: 26)“, антрополозите истовремено забележуваат повлекување и намалување на значењето на интелигенцијата.

Сè до денес, склоноста кон недискретни логоа, чисти, модерни патики, спуштени тавани или скапи германски автомобили, според моите македонски, но и муслимански соговорници, се поврзува со албанското малцинство. Ваквите промени во естетските преференции можат да послужат како мерило за економските трансформации, „особено кога новата културна форма претставува отфрлање на минатите стилови и јасно прекинување со неодамнешната историја (Holleran 2014: 26)“. А таа, се разбира, беше обележана од социјалистичка скромност и егалитаризам.

Промената на класниот поредок доведе до превртување на предтрансформациониот ред. Македонците го искинуваа губењето на своите поранешни привилегии и позиции, со кои уживаа како привилегирани во југословенскиот систем. Почнаа постепено да осиромашуваат, додека економскиот статус на претставниците на националните малцинства значително се подобри. Ова доведе до создавање социјална дистанца, во која етнонационалистичката култура почна да делува како фактор и на хомогенизација и на разграничување.

Сè појасно се нагласија класните нееднакости, кои открија „на кој начин општествените разлики се поврзани со етнонационалните тензии и со конфликтите од неодамнешното минато. Тие тензии се создаваат и се одразуваат преку визуелно атрактивни орнаменти и се тесно поврзани со афектите и со чувството на субјективност (Dimova 2013: 2)“.

За време на конфликтот, младите Албанци во Скопје почнаа јавно да ја изразуваат својата модерна идентитетска припадност – шетајќи по главниот плоштад, пиејќи кафе во модерни кафулиња или пазарувајќи во трговските центри – со цел да го привлечат вниманието на Македонците и да влијаат врз нивната перцепција за присуството на Албанците во земјата. Овие практики, кои претходно не беа толку изразени, се појавија во контекстот на постсоцијалистичките промени и силните антиалбански предрасуди. „Модерноста“ тука стана истовремено аспирација, стратегија и ритуал – одговор на противречностите што ги создаде општествената и културната трансформација (Neofotistos 2010, 882-902).

Во практиките на аспирации спаѓа и успехот на фабриката за мебел „Барок“, која – како што пишува Димова – „стана етнички бренд, симболизирајќи го вкусот на клиентите од редот на новите богаташи (или оние што тежнеат кон богатство), особено меѓу многубројните етнички Албанци (Dimova 2013: 3)“. Естетскиот карактер на овие решенија не оставаше простор за размислување. Барањето се сведува на тоа „да изгледа скапо“, како што една скопска архитектка за внатрешен дизајн слушнала од своите клиенти.

Илузија не оставаше ниту визуелната презентација на елементите на ентериерот, кои ги набљудуваа во салоните за мебел во населбите и општините каде етничкото мнозинство го сочинуваат Албанците. На пример, во блиското Арачиново, каде избројав повеќе од дваесет продавници за мебел на една улица. Внатре, замислата за луксуз се материјализира во злато, орнаментика или во гарнитурата за дневна соба „Ројал/Royal“. На изложбата стојат макети на книги кои на грбот, наместо наслови, имаат натписи Версаче (*Versace*) или Ролекс (*Rolox*).

Слика 1 – Внатрешност на една продавница за мебел во Арачиново

Добар пример е и улицата Даме Груев, која го добила прекарот „Пластичарска“ поради големиот број продавници со пластични производи. Таму може да се набават многу предмети за домаќинство, чиј стилски мотив најчесто е во златна боја и со орнаменти во форма на имитации на дијаманти. Таблите и рекламните слогани на тие продавници, исто така, не оставаат сомнеж во тоа колку е голема жедта за престиж: Емпера (*Empera*), Декор-Инвест (*Dekor-Invest*), Голден Дорс (*Golden Doors*), Комфорт Центар (*Comfort Center*), Кашмир (*Kashmir*), Хармони (*Harmony*), Сладок Дом (*Sladok Dom*) и Кристалите (*Crystalite*), како и бутикот за осветлување со назив Ројал (*Royal*). Продавницата за теписи Балкан Карпет (*Balkan Carpet*) има дополнителен привлечен слоган: удобност за вашите стапала (*comfort for your feet*).

Во излогот на катот на една од тие продавници висеа кристални лустери високи колку двајца, можеби тројца возрасни мажи. Се прашував колку високо треба да биде таванот во домот и го прашав продавачот дали навистина некој ги купува. „Ги купуваат, а зошто да не?“ – одговори изненадено.

Како што тврди норвешкиот археолог Бјорнар Олсен (Bjørnar Olsen): „стварите се понападни од мислата“. Можеме, значи, само да си замислиме каков подвиг претставува замената на изгорена сијалица во кристален лустер закачен неколку метри над главата. И на кој начин така уредениот дом ги моделира секојдневните навики или начинот на движење во неговата внатрешност. Веројатно е исто така интересно колку радикална и непросирна мора да биде границата помеѓу приватното и јавното: дали потребата и слабоста кон злато и мебел во стилот на Луј XIV растат толку повеќе, колку што јавната сфера помалку наликува на некаков поредок?

Склониоста кон категориите „луксуз“ или „ексклузивност“ се забележува и при краток преглед на станови за изнајмување на еден од популарните интернет-портали. Доволно е да се погледнат огласите објавени во последните два часа за

да се сфати дека луксузот станал слоган што треба да охрабри изнајмување или купување.

Опишаната напнатост, што се создаде помеѓу естетските и етичките постулати на социјалистичката потрошувачка и новата реалност на слободниот пазар, претставуваше можност за манифестација на независност и различност. Но, уште поважно, таа стана „доказ за неуспехот на интеграцијата со признатите културни модели (Holleran 2014: 29)“.

Како резултат, денес во Македонија постојат различни логии кои водат кон една цел – „нормалност“ и благосостојба, разбрани најмногу преку призмата на (се уште) Западна Европа или... (се уште) Југославија (Jansen 2015: 9).

***

Развојот на пазарната економија и ширењето на потрошувачката култура доведоа до тоа што моделите на однесување престанаа да се обликуваат под влијание на културната традиција. Начинот на живот стана индивидуален избор, а не наследство пренесувано од генерација на генерација.

Во минатото, практиките на живеење беа однапред определени од традицијата и впишани во поширокиот космолошки поредок. Тие не бараа рефлексивен став на човекот кон сопствениот простор. Со економската и културната трансформација, уредувањето на станот, изборот на стил или неговата промена стануваат предмет на едукација, тренинг и социјална оценка. „Уметноста на животот“ не е лишена од нормативна порака – напротив, станува област на своевидна педагогија.

За обликувањето на современите вкусови не одлучува само традицијата или социјалниот статус, туку и дејностите на стручњациите од областа на ентериерната архитектура, маркетингот и рекламата. Тие, во рамките на таканаречениот експертски дискурс, денес ги поставуваат границите помеѓу она што се смета за „добар вкус“ и она што се гледа како естетска грешка или израз на лош вкус.

Поседувањето не е пасивна состојба – тоа е процес на континуирано дефинирање на сопствениот идентитет преку предметите. Кои сме ние може да се чита од работите што одлучуваме да ги изложиме на јавноста.

Моето внимание го привлече унифицираниот вкус на македонската средна класа, според една дизајнерка на ентериери. Таа лично жалеше за изборот на генерализирани, беж фотографии, кои нејзините клиенти ги користеа како извори на инспирација. Ако ги погледнеме овие слики, интензивно споделувани на социјалните мрежи – Инстаграм или Пинтерест – една или две децении по нивното појавување, можеме да забележиме колку хомогенизирачко влијание имаа социјалните медиуми врз ентериерите (Runting, Zemła 2022). Парадоксално, можеби исто толку силно колку и ограничената понуда на мебел во времето на социјализмот. Тогашниот популарен тренд за мебел се нарекуваше „комбинирана соба“ – сет кој вклучуваше софа, фотелја, масичка за кафе и полица. Овој тренд, присутен во речиси секој југословенски дневен престој, предизвика – како што иронично коментираа лексикографите на југословенскиот сон – „сите домови да почнат да изгледаат исто (Adrić, Arsenijević, Matić 2004)“.

Слика 3 – Една од генеричките, популарни фотографии што ми ги испрати дизајнерката на ентериери

Современите станови стануваат истовремено сцена и производ, достигнување и позадина – простор што може да се покаже на сите на интернет. Социјалните платформи, специјални групи или онлајн форуми, каде што луѓето ги објавуваат фотографиите на своите станови, барајќи совет или сакајќи да се пофалат, станаа нова естетско-социјална норма.

Сепак, во овој процес се крие и опасност: нашите домашни ентериери сè почесто потсетуваат на аранжмани од каталози на ентериерни фирми. Тие почнуваат да функционираат како транзитни простори – аеродроми, канцеларии, хотели – подредени на логиката на стандарди и заменливост. На овој начин започнуваме да живееме во простори кои Мишел Фуко ги опишува како хетеротопии – места што постојат истовремено во реалноста и надвор од неа, отсликувајќи напнатост помеѓу приватното и јавното.

Проблеми со секојдневието

„Секојдневието е високо предвидлив контекст на човечкото однесување (Sulima 2022: 415)“. Од оваа баналност на искуствата може да се избега „кога ќе се случи нешто непредвидливо во синцирот на секвенци“. Самото секојдневието „се остварува како проблем кога неговата рутина и повторливост се нарушуваат, кога ги гледаме *работиите надвор од своето место*“ (Sulima 2022: 415, мој курзив – М.М). Што станува секојдневието во рамките на постојаната непредвидливост на социјалните траектории? Кои се судбините на секојдневието во кое системот (не)функционира во случајни моменти, кога самата содржина е непредвидлива

во рамките во кои животот пружа отпор во неочекувани моменти? Кога алармите за бомби станаа дел од секојдневието една пролет во Скопје? Или протестот на возачите на автобуси? Штрајкот на комуналните служби?

Колку сигурноста и предвидливоста на доцната модерност на глобалниот север гарантираат функционирање на институциите и јавните услуги на речиси незабележлив начин (транспорт, канализациски систем, бирократија, систем за управување со отпад итн.), толку во Македонија, функционирањето на државата како таква, постојано нетранспарентно, пружа отпор на рутината и на секојдневието. Растечките економски нееднакости и падот на куповната моќ на голем дел од населението создаваат чувство на секојдневие кое е постојано проблематично. Станува причина – истовремено – за носталгија и фрустрација. Македонското секојдневие е поврзано со емоции како чувство на загуба, страв, неизвесност.

Најчесто повторуваните зборови (клучни) што ги слушав за време на моите разговори во Скопје беа „катастрофа“, „циркус“ или „политика“. Но, според мое мислење, тие не се само дијагностички артикулации. Тие овозможуваат и да се забележи улогата што ја игра „праксата на жалби и тага за опаѓачкиот, болен свет (Rakowski 2009: 31)“. За опис на овој впечаток за речиси онтолошкото распаѓање и деградација на светот и животот – сосема спротивно на „неолибералниот нов јазик“ на Фабио Матиоли, парафразиран во книгата на Илка Тисен која претставува етнографија на трансформацијата на уставниот систем во Македонија, се користи зборот „серија на секојдневни кризи“ (2014: 67)“. Билјана Милановска пишува уште појасно: „Граѓаните на Скопје (барем поголемиот дел од нив) водат напнат, очаен, безнадежен живот во реалноста наречена Македонија. Нивната иднина, слично како сегашноста, е исклучително несигурна, непријатна, постојано оптоварена со нови грижи, нови банкарски обврски, стари трошоци и прашањето како да преживеат (Milanovska 2019: 277)“.

Актери и мрежи

Сè почесто почнав да обрнувам внимание на тоа дека разговорите со моите македонски пријатели покажуваат дека принципот за успешно учество во системот се *врскиите*, односно познанства и врски кои создаваат меѓусебна мрежа на зависности и услуги. Како што пишува Еда Старова: „за да се реши сложен административен проблем, луѓето бараат пријатели во институцијата, започнувајќи вид колективна интелектуална задача – Кого таму имаме?“ *Врскиите* се форма на целосна заедница, која е дел од светот. Одржувањето на овие контакти е паралелен, формален начин со кој може да се дојде до добра и услуги, но исто така и да се добие работа, дозвола за градба на балкон или кредит.

Понекогаш забавни или фрустрирачки, неправедни и апсурдни, а често и сложени и повеќеслојни се анегдотите на моите пријатели за тоа врз кои принципи се базира македонското секојдневие. Се сеќавам на соговорничка која, откако купи стан на кредит, заглави меѓу банката и државната администрација една година – со

стрес, губење на тежина и зависност од цигари. Денес зборува за тој период како за „циркус“, иако тогаш тоа за неа беше „катастрофа“.

Како и да е, сложените приказни за мрежите на зависности ме доведоа до Бруно Латур и теоријата актер-мрежа (Actor-network theory, ANT). Според неа, општествениот свет треба да се сфати како густа мрежа на поврзаности меѓу луѓе, работи, животни, технологии и дискурси, кои заеднички го создаваат она што е општествено:

[...] никаква наука за она што е општествено не може дури ни да започне, ако прашањето за тоа кои и што се учесниците на дејството не биде прво прецизно анализирано, иако тоа може да значи дека овде ќе дозволиме да се појават елементи кои, поради недостаток на друг термин, би ги нарекле нечовечки фактори (Latour 2010: 102).

Теоријата актер-мрежа не е теорија која се „аплицира“, туку метод за истражување на односите меѓу овие елементи. Таа не го одредува нивниот карактер – дали е патријархален, неолиберален или етно-националистички – туку се концентрира на следење на поврзаностите и преговорите на овие елементи, кои во одреден контекст можат да се препознаат како активни и да влијаат на промените во општествениот свет. Ситуацијата на таков колектив вклучува цел спектар на нечовечки актанти. Како последица, Латур признава дејствување на многу разновидни актанти, како „исламските покривки за глава, генетски модифицираната храна, архитектурата, финансиските пазари или трагичната катастрофа на вселенскиот шатл Колумбија (*Columbia*)“. За да може тоа полесно да се замисли, доволно е, на пример, да се помисли на секојдневна појава како што се „лежечките полицајџи“ на патиштата и да се сфати колкаво влијание имаат тие врз сообраќајот.

Во традиционалните пристапи, причинско-последичните врски обично би се толкувале во рамките на два пола – или како резултат на човечко дејствување, или како ефект на технолошка детерминација. Теоријата актер-мрежа, пак, согласно со принципот на симетрија, не ја припишува дејственоста однапред на одредена класа актери, како што се луѓето или општествените институции. Наместо тоа, нејзината локација и карактер се утврдуваат врз основа на емпириско истражување.

Затоа истражувачите поврзани со теоријата актер-мрежа инсистираат на детални, педантни истражувања од етнографски карактер (според Latour 2005a). Од дистанца се гледаат само поедноставени врски, додека при набљудување одблизу или при учество во настаните може да се забележат сите ситни струи кои заедно ја создаваат широката река.

Затоа, со задоволство го прочитав набљудувањето на Кит Браун во книгата за македонското револуционерно движење од крајот на XIX и почетокот на XX век:

Кружните патеки по кои се движеле работите, луѓето и идеите – вклучувајќи ги анархистичките публикации, положените заклетви, писмени наредби, пушките и муницијата, но и работниците што мигрирале за работа и оставените жени, јагленот, пиперот и лебот – претставуваат тетиви на организација, дисциплина и солидарност, кои многу повеќе отколку маглите и пареите на национализмот или

други идеолошки проекти го овозможуваат и го прават разбирливо координираното човечко дејствување (Brown 2013: 13).

Не смее да се заборава дека ниту еден актант не дејствува самостојно. Во пракса, тоа значи дека агентноста не е својство што природно му припаѓа на кој било актер, туку резултат на дејствување на целата мрежа на односи, во која објектите и луѓето меѓусебно соработуваат и влијаат едни на други.

Под еднаква добра илустрација за тоа е дел од написот на Васко Марковски за тоа што претставува британскиот, челичен профил за жителите на еден скопски квартал:

Главниот јунак на оваа приказна не е ниту човек, ниту група луѓе, ниту организација создадена од луѓе. Ова е приказна за еден челичен профил, за тоа како едно скопско маало го добило своето име по еден градежен елемент (...). Името на фирмата Дексион (*Dexion*) потекнува од грчкиот збор што значи „вистинско решение“ или „правилен начин“. Затоа логото на фирмата е знак што означува нешто проверено или одобрено, а во исто време потсетува на челичен профил во форма на буквата L – првиот производ на Дексион (*Dexion*). Профилот Дексион (*Dexion*) секогаш бил дел од нивниот живот – без разлика дали бил скриен под ивериците од кои беа направени сидовите на бараките, или под азбестните табли што ја заменуваа малтерисаната фасада типична за сиданите куќи. Профилот се појавувал во нивниот живот и на најнеочекувани места – од класичниот пример, како конструкции што ги поддржуваат лозите што се искачуваат по дворовите, до неговата неочекувана употреба како материјал од кој децата правеле стативи за мали фудбалски голови, па до скали за берење овошје во градините, сè до најчестата примена – како полици за чување зимница во подрумите и оставите (Марковски 2020: 236).

Сè повеќе ми стануваше јасно дека не можам да ги истражувам скопските станови без да земам предвид толку многу фактори кои директно не се поврзани со самиот стан. Согласно основната насока на социологијата на асоцијации, прашањето што го сочинува социјалниот свет е суштински отворено – и метафизичко – прашање, на кое не може, ниту треба да се даде конечен одговор. Домот е всушност густа мрежа на врски, која овозможува да се надмине старата семиотичка перцепција на реалноста како текст. Тој е конгломерат каде се преплетуваат идентитети, агентности, ресурси и биографски избори, давајќи му на секојдневието динамична, релативна и повеќедимензионална форма.

Уште еднаш тоа ми стана јасно кога забележав како една моја пријателка, пред да ја истури врелата вода од варените компири во мијалник – пушти малку ладна од чешмата. Се покажа дека тоа го направила за да не ги исплаши циновите. Тие, бестелесни суштества од народните верувања, се покажаа како прилично влијателни актанти во животот во муслиманската култура – регулирајќи гестови, однесувања, навик и стравови. Како и излегувањето на улица навечер, сечењето нокти или гледањето во огледало. Религиските актанти – од ангели до богови – едноставно извршуваат одреден вид егзистенцијална работа (Blok, Jensen 2011: 118)”. На сличен начин момент на дејство стана машката гордост на еден од моите

соговорници, кој – и покрај многу подобрите услови за живеење – не се согласи да се всели во домот на неговата сопруга само за да не носи печат на домазет.

Актант – мрежа на дејствија – се покажа и канализациската мрежа. Автоматизираниот и рефлексивен гест на чекање неколку секунди пред да се истури вода во чашата го одразува вкоренетото, вградено знаење за состојбата на цевките, „знаење содржано во рацете“, како што пишува (Michel de Certeau). За сложеноста на оваа мрежа на поврзувања сведочеа и цели три недели, кога во еден од посетените станови немаше вода. Тоа што помогнав да се носат петлитарски шишиња од хидрант до четврти кат беше резултат на изградбата на соседните дивоградби, кои ја оптоварија водоводната мрежа. Тие, пак, беа резултат на мрежа на други, меѓучовечки, партиски и семејни врски и услуги.

На сопственото тело исто така го почувствував тоа дека летото, секојдневниот живот во Скопје не може да се опише без земање предвид на високите температури, кои во текот на најжешките месеци дисциплинираат тела и околина. Данило Коцевски го нарече ова скопско топло „чудо“. Веројатно затоа што сонцето понекогаш може да го растопи оловниот покрив на Куршумли Ан. Тогаш ме прашуваа – зошто не одам во Грција. Или барем во Охрид. Јас останав верен на Градот. Затоа што „длабокото и продолжено нуркање во теренските истражувања во антропологијата, целосното искуство, ги бара сите ресурси на антропологот – интелектуални, физички, емотивни, политички и интуитивни“. Благодарейќи на тоа запознав различни начини за справување со жештината.

Тогаш – привилегирани и истакнати во однос на реалноста стануваа сенките, вентилаторите, ролетните и садовите за подготовка на мраз. Се менува и исхраната. Почнува да се јаде летна манца место скара и компулсивно се прелива бетонот со вода од црево.

Јас понекогаш се туширав трипати на ден и почнав да имам проблеми со спиењето. Кај гостите на ручек ќе слушнам: „Слушај, вклучи клима, гледај, Марек е цел мокар“. Односот кон климата ретко останува рамнодушен. Некои ја вклучуваат климата ден и ноќ. Други искрено не ја поднесуваат, објаснувајќи ја нивната нетолеранција со чувствителност на синусите. Со голема грижа ја проверуваат силата на ладниот воздух за да не наштети на никого од присутните.

Истовремено бев импресиониран од тоа колку различни можат да бидат начините и што се вклучува во создавањето на условите во кои моите соговорници ќе ја поминат ноќта. Еден спие со вентилатор насочен кон лицето. Друг смета дека најдобра форма на ноќно ладење е вентилатор кој дува во босите нозе што излегуваат од под покривката.

Иако овие набљудувања понекогаш можат да изгледаат банални, вреди да се забележи дека збирот на овие навики и интернализираното знаење за климатските услови создадоа конкретни архитектонски форми и решенија. Еве како ја опиша Петар Муличковски архитектурата на македонската куќа во однос на ритамот на времето и годишните времиња во „Креативниот дух на македонската куќа“:

особеност на куќата е вградениот биоклиматски ефект на природните фактори: сонце, проветрување, ладовина со сенки и релативна влажност. Флексибилност во одвивањата на куќните активности, работа преку летниот период и работа преку зимскиот период, дневен и ноќен престој, готвење и ручање. Летна-зимска кујна, летна-зимска трпезарија, летно-зимско спиење. Лето во дворот и на чардакот, а во зима во одаите - собите на кат со огниште - камини за загревање (Муличковски 2000: 57). Истражувањата на домовите исто така покажаа дека материјалноста е само една од димензиите на секојдневната култура. Искуството на домот е мултисензорно и повеќеслојно – опфаќа не само предмети и простории, туку и мириси, звуци, ритмови и емоции кои го ко-создаваат секојдневното постоење. Заедно со температурата се менуваат и мирисите и правот (никогаш досега не сум чувствувал толку интензивно мирис на липа. Не е чудо што стана симбол на овој град). Зимно време, пак, воздухот е тежок од смог, а само во спомените останал мирисот на ајвар кој се ширел над градот во есен.

Завршеток

Вреди да се вратиме на микросоциолошкото ниво, на кое – како што нè убедуваат антрополозите – се случуваат најважните работи. Токму „трошките на битието“, материјалните детали на секојдневието, толку очигледни што стануваат просирни, го обликуваат нашиот индивидуален и колективен идентитет. „Секојдневието има парадоксални својства: брутално конкретно и болно, а сепак останува незабележливо (Brach-Czajna 1999: 64).“ Економијата ја доживуваме кога пазаруваме, урбанизмот – кога одиме низ градот, а македонската заедница – кога седиме во кафеана.

Мојата цел беше да покажам дека истражувањето на домовите не може да се одвива без земање предвид на многубројни – често сложени и неочигледни – културни феномени и политички практики, кои на прв поглед не припаѓаат на приватната сфера. Живеењето, всушност, е активен процес во кој „секојдневниот ритуал е исто така форма на естетика, нешто што му дава на светот во кој луѓето живеат ред, рамнотежа и хармонија“. На тој начин токму нашите станови „нè создаваат“ повеќе отколку што ние ги создаваме нив. Тие се извор на можности и ограничувања. Сидовите и столчињата „ни зборуваат“ како можеме да седиме или да стоиме. Затоа е важно во текот на истражувањето да се погледнат материјалните поредоци кои ги обликуваат поединците.

Сакав, исто така, да укажам дека домот не се состои само од архитектура, предмети, мириси, звуци, светла и релации меѓу нив, туку и од нечовечки актери (*non-human actors*). Нашето постоење во светот го обликуваат и нечовечките фактори – тоа можат да бидат, на пример, цинови. „Домот веројатно е една од ретките навистина универзални категории врз основа на кои може да се спроведува интердисциплинарна истражувачка програма – и која во последниве години се

трансформира во посебна аналитичка категорија што ги надминува границите на дисциплините, епохите и културите (Pink et al. 2017:13).“

Затоа мојата намера беше да го нагласам значењето на етнографските методи во истражувањето на живеењето. Етнографијата овозможува да се фатат смислата и практиките кои го конституираат општествениот живот, а во контекст на промените – секојдневните начини на нивно доживување и преговарање. Потенцирајќи го дијалошкиот и конфликтниот карактер на знаењето, етнографските истражувања помагаат подобро да се разбере сложеноста на тие процеси и да се доведат во прашање нашите претстави за светот. Зашто токму во секојдневните детали може да се крие целосната смисла на реалноста што нè опкружува.

Литература

2006. *Живошот во Скопје: 1918–1941*. Качева, Алла, Славица Христова, Татјана Ѓорѓиевска. Скопје: Музеј на град Скопје.

Милановска, Билјана. 2019. *Етнологишки и антрополошки истражувања на истражувачката мисла во Република Македонија низ примери од Скопје*. Дисертација.

Муличковски, Петар. 2020. *Креативниот дух на македонска куќа*.

Марковски, Васко. 2020. *Непозната Македонија*. Скопје: Бегемот.

Adappurjai, Arjun. 1988. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Adrić, Iris, Vladimir Arsenijević, and Đorđe Matić, eds. 2004. *Leksikon YU mitologije*. Zagreb & Beograd: Postscriptum & Rende.

Blok, Anders, and Torben Elgaard Jensen. 2011. *Bruno Latour: Hybrid Thoughts in a Hybrid World*. London: Routledge.

Bouzarovski, Stefan, Joseph Salukvadze, and Michael Gentile. 2011. A Socially Resilient Urban Transition? The Contested Landscapes of Apartment Building Extensions in Two Postcommunist Cities. *Urban Studies* 48(13): 2689–2714.

Brach-Czaina, Jolanta. 1999. *Szczeliny istnienia*. Kraków: Wydawnictwo eFKA.

Brown, Keith S. 2013. *Loyal Unto Death: Trust and Terror in Revolutionary Macedonia*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Dimova, Rozita. 2013. *Ethno-Baroque: Materiality, Aesthetics and Conflict in Modern-Day Macedonia*. New York–Oxford: Berghahn Books.

Gjorgjioska, Adela, and Jovana Mojsoska. 2019. *Recikliranje sistemske marginalizacije*.

Holleran, Michael. 2014. „Mafia Baroque’: Post-socialist Architecture and Urban Planning in Bulgaria.” *The British Journal of Sociology* 65(1).